

ERMENİ EMVAL-İ METRUKELERİNE DAİR ALINAN KARARLAR VE ERMENİ CEMAATI İLE İLİŞKİLER (1923-1938)*

Zehra ASLAN**

Gülşah KURT GÜVELOĞLU***

Öz

Batılı devletler tarafından I. Dünya Savaşı sırasında ve savaş sonrası yapılan görüşmelerde gündeme getirilen Ermeni meselesi, Lozan'da siyasi ve hukuki bakımdan neticelendirilmiştir. Konunun, Ermenilerin baskı ve propagandası ve İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un desteği ile Lozan'da azınlık komisyonuna getirilmesine karşı Türkiye'nin kararlı tutumu, Batılı devletleri geri adım atmaya zorlamıştır. Bundan sonraki süreçte İkinci Dünya Savaşı'nda ileri sürülen iddialara kadar Ermeni Meselesi, Türkiye'nin gündeminde olmamıştır. Lozan'ın onaylanması ile Ermeni meselesi Türkiye için kapanmıştır. Fakat çözümlenmesi gereken problemler hala mevcuttu. Ermeniler tarafından kaçırılan kişilerin kurtarılması, katledilenlerin ailelerinin maddi ve manevi yardımlarla desteklenmesi Türkiye'nin öncelikleri arasında yer alıyordu. Ayrıca Ermenilerden kalma emval-i metrukelerin bir kısmı da Ermeni zulmüne uğrayanların ailelerine temlik edilmiştir. Öte yandan bu dönemde Ermeni Cemaati ile devlet arasındaki resmi ilişkilerde gerginliklere yer verilmemiştir. Atatürk ve Türkiye lehinde Ermeni kiliselerinde konuşmalar yapılmış, resmi bayramlarda Ermeni Cemaati tarafından tebrik telgrafları yayınlanmıştır. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi ve TBMM Arşivi temel alınarak hazırlanan bu çalışmada, Atatürk döneminde Türkiye'de Ermenilerin faaliyetleri ve buna yönelik devletin izlediği politikanın sonuçlarının ortaya konulması amaçlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Terkedilmiş Mallar, Ermeniler, Cemaat.

* Bu makale, 6-8 Mayıs 2015 tarihlerinde Erzurum'da düzenlenmiş olan "II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu / Second International Symposium on Turkish-Armenian Relations and Great Powers" adlı sempozyumda sözlü olarak sunulmuştur. Bildiri, özet veya tam metin halinde basılmamıştır.

** Doç. Dr., RTEÜ, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.
(zehra_arслан2009@hotmail.com).

*** Yrd. Doç., RTEÜ, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.
(gulshah.guveloglu@erdogan.edu.tr).

DECISIONS TAKEN REGARDING THE ARMENIAN ABANDONED GOODS AND RELATIONS WITH THE ARMENIAN COMMUNITY DURING ATATURK ERA (1923-1938)

Abstract

The Armenian Issue that was raised to the agenda during the World War I and negotiations carried out after the war by the Western states was concluded politically and legally with the Lausanne. Despite the coming of the issue to the Lausanne minority commission as a result of the pressures and propogandas of Armenians and the support of British Foreign Minister Lord Curzon, Turkey forced the Western states to take backward steps with its decisive stance. In the succeeding period, Armenian Issue had never been on the agenda of Turkey until the groundless allegations asserted during the World War II. With the approval of the Lausanne, the problem was over for Turkey. Yet, there were still problems inherited from the past and needed to be solved. Saving the people smuggled by the Armenians and giving material and nonmaterial support to the families of the people killed were among the priorities of Turkey. Besides, some of the Armenian abandoned goods were transferred to the families of the people suffered from Armenian atrocities. On the other hand, there weren't any tensions in the official relations between the Armenian Community and state in this era. Speeches in favour of Ataturk and Turkey were made in Armenian churches and greeting telegraphs were sent by Armenian Community during national holidays. This study, aiming to examine the Armenian activities in Turkey and the results of the state policies in line with these activities during Atatürk era, is basing on the Prime Ministry Republic Archive and Turkish Grand National Assembly Archive.

Keywords: *Abandoned Goods, Armenian, Community.*

Giriş

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalan Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin, Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ıslahatlar yapmayı kabul etmesi sonucu Ermeni sorunu uluslararası bir mesele halini almıştır. Bu tarihten sonraki süreçte Ermeni cemiyet ve siyasi yapılanmalarının teröre yöneldikleri görülmüş, Hınçak ve Taşnak gibi Ermeni örgütler tarafından 1890-1914 tarihleri arasında birçok kanlı eylem gerçekleştirilmiştir. Daha sonra I. Dünya Savaşı başlamadan Rusya'ya yanan Ermeniler, savaş yıllarında da Osmanlı Devleti aleyhinde Rus ordusuna öncülük ve rehberlik yapmışlardır.

Ermeni terör faaliyetleri karşısında Osmanlı Hükümeti 24 Nisan 1915'te Ermeni komite merkezlerini kapatarak ve tedhiş hareketlerini örgütleyen liderleri tutuklayarak tedbirler almaya başlamıştır. Ancak komite merkezlerinin kapatılması ve örgüt elebaşlarının tutuklanması tedhiş olaylarını azaltmamış aksine daha çok artmasına sebep olmuştur. Adana ve Van illerine ilave olarak Kayseri, Bitlis, Muş, Diyarbakır, Elazığ, Erzurum, Sivas, Trabzon, Ankara, Urfa, İzmit, Adapazarı ve Bursa şehirlerinde olaylar çıkmıştır. Ermeni faaliyetlerinin tahammül edilemez bir hal alması üzerine Osmanlı Hükümeti, Kanun-i

Muvakkat adı verilen sevk ve iskân ya da bir başka tabirle tehcir kanununu çıkarmak durumunda kalmıştır. Bu durumun Osmanlı ordusunun güvenliği için ciddi tehlike oluşturması üzerine de 27 Mayıs 1915 tarihinde çıkarılan geçici kanun ile Ermeniler buldukları yerlerden çıkarılarak yurdun başka bölgelerine zorunlu göçe tabi tutulmuşlardır.¹

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği sırada zorunlu göçe tabi tuttuğu Ermenilerin geride bıraktıkları malları konusunda bir takım hukuki düzenlemeler yaparak bunları koruma altına almıştır. Meclis-i Vükela tarafından 30 Mayıs 1915 tarihinde çıkartılan 163 numaralı sevk ve iskânın nasıl yapılacağına dair bir karar mevcuttur. Göçe tabi tutulan Ermenilerin sevk ve sevkle ilgili meydana gelebilecek sorunların çözümü için görevlendirilmiş olan İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti tarafından zorunlu göçe tabi tutulan Ermenilerin geride bıraktıkları malların durumuna dair 30 Mayıs 1915 tarihli bir talimatname yayınlanmıştır. Toplam 15 maddeden oluşan Talimatnamenin² ikinci maddesine göre, göçe tabi tutulan Ermenilerin nakil esnasında taşınabilir eşyalarını ve hayvanlarını yanlarında götürmelerine izin verilmiştir. Taşınmazların durumu ile ilgili ise bir başka talimatname hazırlanarak yürürlüğe konulmuştur. Talimatname kapsamında terk edilen malların idari yönetiminden sorumlu olması için "Terk Edilmiş Mallar İdare Komisyonu" adıyla bir başkan, iki üyeden oluşan bir komisyon kurulmuştur. 14 Eylül 1915 tarihinde de ülkeyi terk edenlerin emval-i metrukeleri ile ilgili 11 maddeden oluşan geçici bir kanun Takvim-i Vakayi'de yayınlanmıştır.³ I. Dünya Savaşı'nu kaybeden Osmanlı Devleti'nde sadrazamlık makamına gelen Ahmet İzzet Paşa Hükümeti döneminde, Hariciye Nezareti'ne Ermenilerin evlerine geri dönmelerine imkân tanıyan 18 Ekim 1918 tarihli bir emir gönderilmiştir. 4 Kasım 1918 tarihinde 27 Mayıs 1915 tarihli tehcir kararı iptal edilmiş ve 8 Ocak 1920 tarihinde de Ali Rıza Paşa'nın sadrazamlığı döneminde İstanbul Hükümeti, emval-i metruke ile ilgili eski sahiplerinin haklarını koruyucu nitelikte bir kararname çıkartmıştır.⁴

Milli Mücadele Döneminde de Ankara Hükümeti, 1922 yılından itibaren emval-i metrukeye dair çeşitli kararlar almıştır. 20 Nisan 1922 tarihinde çıkartılan kanunla⁵ düşman istilasından kurtarılan yerlerde, sahiplerinin

1 Hasan Güner, "Ermenilerin Geride Bıraktıkları Mallar Hakkında Yapılan İlk Düzenlemeler ve Emval-i Metruke Komisyonları", *Yeni Türkiye*, 60/2014, s.1-3; Mustafa Sıtkı Bilgin, "Türk ve İngiliz Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nin I.Dünya Savaşı Sırasında Ermenilere Karşı Takip Ettiği Siyaset (1914-1918)", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 10, Yaz 2013.

2 "Ahval-i Harbiye ve Zaruret-i Fevkalâde-i Siyasiye Dolayısıyla Mahall-i Ahire Nakilleri İcra Edilen Ermenilerin İskân ve İlaşesiyle Hususat-ı Saireleri Hakkında Talimatname" için bkz. Tayfun Eroğlu, *Tehcirden Milli Mücadele'ye Ermeni Malları (1915-1922)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2008, s. 40.

3 *Takvim-i Vakayi*, Sayı: 2303, 14 Eylül 1331, s.2; Güner, *a.g.m.*, s.6.

4 *Takvim-i Vakayi*, Sayı: 2747, 12 Kanunisanı 1336; Mehmet Polatel, "İttihat ve Terakki'den Kemalist Döneme Ermeni Malları", *Toplum ve Kuram*, Sayı: 3, Bahar-Yaz 2010, s.130-137; Selahaddin Kardeş, *Tehcir ve Emval-i Metruke Mevzuatı*, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara 2008.

5 *Memalik-i Müstahlasadan Firar ve Gaybubet Eden Ahalinin Emval-i Menkule ve Gayrimenkullerinin*

kaçması ya da kaybolması nedeniyle sahipsiz kalan, terk edilmiş taşınabilir malların müzayede yolu ile satılması hükmü getirilmiştir. Taşınmaz mallar ile tarım ürünleri ise hükümetin kontrolüne verilmiş ve bunların gelirlerinin mal sandıklarına kaydedilmesi uygulaması başlatılmıştır. Fakat geri dönmeleri halinde hem sandıklara kaydedilmiş gelirlerin hem de taşınmazların tekrar eski sahiplerine iadeleri kararlaştırılmıştır.⁶ Kanun yürürlüğe girdikten sonra İstanbul Hükümeti'nin 8 Ocak 1920 tarihli kararname, 14 Eylül 1922'de Redd-i Emval Kararnamesi ile iptal edilmiş ve 27 Eylül 1915 tarihli Emval-i Metruke Kanunu yeniden yürürlüğe konulmuştur. Lozan Antlaşması sonrasında da çıkarttığı yönetmelik ve kanunlar gereğince Türkiye Cumhuriyeti, ülkede kalan emval-i metrukeleri çeşitli amaçlarla kullanmış ve gelen göçmenlere tahsis etmiştir.

1. Atatürk Döneminde Ermeni Emval-i Metrukeleri ile İlgili Çıkartılan Kanun ve Kararnameler (1923-1938)

Cumhuriyet Döneminde mübadele ve değişik yollardan ülke dışına çıkanlar ile ülkeye gelen göçmenler ciddi bir sosyal ve ekonomik problem olarak devletin karşısındaydı. Öncelikli olarak gelen muhacirlerin, barındırılması, işlerinin karşılanması kısacası iskân edilmeleri gerekiyordu. Bu bağlamda ilk çözüm, Ermeni ve Rumlardan kalma emval-i metrukeler olarak görülmüştür. Nitekim 8 Ekim 1924 tarihinde kabul edilen 972 numaralı "*Bazı Muhacirine Tasfiye-i Katiyeye Değın İcar Mukabilinde Emval İta ve Bedeli İcarının Tecili Hakkındaki Talimatnamenin Meriyete Vaz'ına Dair*" talimatnamede, hükümetin mülkündeki emvali metrukelerin Ermeni ve Rumlara ait oldukları belirtilmiştir. Muhacir ve mülteciler dışında savaşlarda mülkleri zarar görenlere dağıtılan veya satılan mallar da Ermeni veya Rumlardan kalma emval-i metrukelerdir.⁷

TBMM Hükümeti ve Cumhuriyet dönemlerinde her ne sebeple olursa olsun Türkiye'den kaçıp gidenlerin bıraktıkları mallar hakkında 15 Nisan 1923 (15 Nisan 1339) tarihli kanunnamenin altıncı maddesi gereğince 13 Eylül 1915 (26 Eylül 1331) tarihli kanun geçerli kılınmıştır.⁸ Kanun ile devlete, Türkiye'den kaçıp gidenlerin mallarına el koyma hakkı verilmişti. Bu bağlamda Türkiye'den firar eden Ermenilerin, İzmir'deki bankalarda bulunan mevduatlarını talep

İdaresi Hakkında Kanun, Numara: 224, 20 Nisan 1338, Kanunlar Dergisi, Cilt:1.

6 Polatel, a.g.m., s.137.

7 Nevzat Onaran, *Cumhuriyette Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1920-1930)*, E-Kitap.

8 Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyün ve Matlûbat-ı Metrukesi Hakkında 17 Zilkade 1333 ve 13 Eylül 1331 Tarihli Kanun-ı Muvakkatin Bazı Mevaddı İle 20 Nisan 1338 Tarihli Emval-i Metruke Kanununu Muaddil Kanun, Sayı: 333, 15 Nisan 1339. 13 Eylül 1331 tarihli kanunun ikinci maddesi gereğince nakledilen veya kaybolan kişilerin taşınmaz mallarından vakıf olanlar, vakıflar hazinesi diğerleri ise maliye hazinesi adına kaydedilecekti. Bunların bedelleri ise sahiplerine verilecekti. 15 Nisan 1923 tarihli kanun da aynı hükmü öngörür yalnız taşınmaz malların takdir edilecek bedellerinden masraflar düştükten sonra kalan miktar sahipleri adına emanete alınacaktı.

etmeleri üzerine Başbakanlıktan cevaben bir yazı kaleme alınmıştır. Yazıda, firar eden Ermeniler hakkında ayrı bir kanun kabulünün mümkün olmadığı ve yürürlükteki mevcut kanun ve uygulamaların esas tutulacağı belirtilmiştir. Dolayısı ile firari Ermenilerin hem gayrimenkullerine hem de bankalarda bulunan mevcut paralarına devlet tarafından el konulduğu ve bunların geri iadesinin mümkün olmadığı bildirilmiştir.⁹ Bununla birlikte 15 Temmuz 1925 tarihli ve 2208 sayılı kararname ile kaybolan kişilerin bankalarda mevcut mevduatlarına konulan hacizler kaldırılmış, bu mevduatların sahiplerine iadesi kararlaştırılmıştır.¹⁰

Türkiye Cumhuriyeti Devleti, firar edip giden azınlıkların geride bıraktıkları gayrimenkullerin çeşitli şekillerde değerlendirilmesi yoluna gitmiştir. Örneğin İzmir’de Rum ve Ermeniler tarafından terk edilen bazı evler, 1923 yılından itibaren okul olarak kullanılmıştır. 15 Kasım 1925 tarihinde Maarif Vekâleti tarafından Başbakanlığa gönderilen konuya dair bir yazıda, Rum ve Ermeni emvali metrukelerinden olup iki yıl süresince İzmir’de okul olarak kullanılanların takdir edilecek bedel karşılığında Özel İdareye devri talep edilmiştir. Bu yılın aralık ayında da okul olarak kullanılan bu evlerin, takdir edilecek bir ücret karşılığında İl Özel İdaresi’ne devredilmesine dair karar alınmıştır. Fakat şahıslardan metruk olup da gelen muhacirlere tevzi edilen mallar bu kapsamın dışında tutulmuştur.¹¹

Cumhuriyetin ilk yıllarında mübadeleye tabi kişilerin terk ettikleri ve gelen göçmenlere tahsis edilmeyen bazı gayrimenkul ve araziler vardır. Bu bağlamda 15 Nisan 1925 (15 Nisan 1341) tarihli Kanununun 24. maddesi mucibince¹² terk edilip göçmenlere tahsis edilmeyen dört buçuk milyon lira değerinde olan ve mübadele kapsamında bulunmayan metruk emval ve arazilerin satılmasına karar verilmiştir.¹³

Türkiye’den firar eden veya ayrılan Ermenilerden bazıları geride, yakıp yıkılan evler mağdur edilen insanlar bırakmışlardı. Bu durumda olanların mağduriyetini düzeltmek için hükümet, harekete geçmiştir. Bu bağlamda 5 Şubat 1925 tarihli bir kararnamede, Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar) kasabasında Ermeniler tarafından evleri yakılmış olan halk için 30 bin liralık tahsisat ayrılmıştır.¹⁴

Savaştan yeni çıkmış bir ülke olan Türkiye, sermayedarlarını oluşturmak için de emval-i metrukelerden yararlanmıştı. Bu bağlamda üç maddeden

9 B.C.A., 030.10/140.1.14, 17.01.1924.

10 Kardeş, a.g.e., s.8.

11 B.C.A., 030.10/140.2.2., 29.12.1925.

12 13 Mart 1340 tarih ve 411 numaralı kanunun birinci ve ikinci maddelerini muadil kanundur. 441 numaralı kanun ile hükümete, sahihsiz bulunan emlakın gerekmesi halinde nispet dâhilinde tevzii yetkisi veriliyordu. Kanun numarası: 622, Kabul Tarihi, 15.04.134. *Resmî Gazete*, numara: 96, 23.04.1341.

13 B.C.A., 030.10/140.2.2., 29.12.1925.

14 B.C.A., 030.18.01.01/12.74.10., 05.02.1925.

oluşan 22 Şubat 1926 tarihli 748 numaralı “Emval-i Milliye ve Metrukeden veya Mazbut Vakıflardan Bazı Müessesat ile Belediyelere Satılabilecek Arazi ve Arsalar Hakkında” kanun çıkartılmıştır. Kanunla, kamuya yararlı dernekler ile ticaret, sanayi ve ziraat odaları ile borsa ve kurumlara çalışma mekânları sağlanması amaçlanmıştır. Kanunun verdiği bir hak olarak milli emlake terk edilmiş vakıf, arazi ve arsaların kurum ve kuruluşlara Belediye İdare Meclisleri tarafından belirlenecek bedeller karşılığında emvali metrukelerden satış yapılabilme hakkı tanınmıştır.¹⁵

13 Haziran 1926 tarihli 3753 sayılı talimatnameye göre Lozan Antlaşması’nın yürürlüğe girmesinden önce emval-i metrukelerle ilgili çıkartılan 27 Eylül 1915 ve 15 Nisan 1923 tarihli kanunlar geçerli kılınmıştır. Yani bu malların devletin uhdesine geçmiş olduğu kabul edilmiştir.¹⁶ Lozan Antlaşması’nın 6 Ağustos 1924 tarihinde yürürlüğe girmesinden sonra ise hükümet tarafından tasarruf edilmemiş ve mahalline geri dönen sahipleri tarafından idare edilen mallara, idari tedbir konulamayacağı hükme bağlanmıştır. Bu tarihten sonraki emval-i metrukeler sahiplerine iade edilecek, gelen göçmenlere tahsis edilen ve idare heyetlerinin takdir ettikleri bedel karşılığında satılmış olanların gelirleri sahiplerine ödenecekti. Talimatnamenin, 6 Ağustos 1924 tarihinden sonra terk edilen mallara hükümete el koyma hakkı veren birinci maddesi ve bu tarihten önceki emval-i metrukelerin tespiti halinde hükümete tasfiye hakkı veren ikinci maddesi 17 Temmuz 1927 tarihli 5451 sayılı kararname ile değiştirilmiştir. Değişiklikle birlikte Lozan’ın onayı öncesinde hükümetin tasarrufuna geçmemiş mallara, eğer dönen sahipleri tarafından idare edilmişlerse, müdahale önlenmiştir. Kısacası terk edilen malların, sahiplerine iade edilmesine karar verilmiştir.¹⁷

17 Temmuz 1927 tarihli kararnameye ek olarak 24 Ekim 1927 tarihinde, Lozan’ın yürürlüğe girmesinden sonra taşınmazları emanete bırakılmış olan kayıp kişilerin, alacaklarını hükme bağlayan bir kararname daha çıkartılmıştır. Maliye Bakanlığı’nın 19 Eylül 1927 tarihli ve 11850 numaralı tezkiresiyle teklif edilmesi üzerine Bakanlar Kurulunun 24 Ekim 1927 tarihli toplantısında kabul edilen bu kararla, malını emanete bırakmış olanların alacaklarının hazine tarafından takip ve tahsil edilmesi önlenmiştir.¹⁸

1924 yılına gelindiğinde ülke dışına çıkmış olan Ermeni ve Rumlar tekrar İstanbul’a kabul edilmişlerdir.¹⁹ 1 Ağustos 1926 tarihinde de işgal sırasında firar etmemiş olan İstanbul Ermenilerinin mallarına el konulmamasına dair bir kararname yayınlanmıştır.²⁰ 31 Mayıs 1926 tarihinde kabul edilen ve 27 Haziran 1926 tarihinde Resmi Gazete’de yayınlanan 882 numaralı kanun ile Ermeni

15 *Ceride-i Resmîye*, Sayı:315, 07.03.1926.

16 *Talimatname*, Karar No: 3753, 13.06.1926; Kardeş, a.g.e., s. 164.

17 *Kararname*, Karar No: 5451, 17.07.1927; Kardeş, a.g.e., s. 141-142.

18 *Kararname*, Numara: 5764, 24.10.1927; Kardeş, a.g.e., s. 142.

19 *B.C.A.*, 30.18.1.1/9.27.19, 29.05.1924.

20 *B.C.A.*, 30.18.1.1/20.49.14, 01.08.1926.

suikast komiteleri tarafından öldürülen veya bu uğurda mağdur edilen kişilerin ailelerine emlak ve arazi tahsis edilmesine karar verilmiştir.²¹

28 Mayıs 1928 tarihli ve 1331 sayılı “Mübadil, Gayrimübadil, Muhacir ve Saireye Kanunlarına Tefvikan Tefviz veya Adiyen Tahsis Olunan Gayrimenkul Emvalin Tapuya Raptına Dair” kanunla da taşınmaz malların iadesi uygulamasına son verilmiştir.²² Buna göre iskân ve borçlanma kanunları uyarınca kendilerine taşınmaz mallar için verilecek olan geçici tasarruf belgeleri değiştirilerek bunların yerine sahipleri adına ve hazine menfaatine ipotekli tapu senetleri düzenlenecekti. Ayrıca muhacirlere verilen ya da hazinece tasfiye edilen malların, emval-i metruke kararları mucibince gerçek sahiplerine iade edilmelerinin önüne geçilmiştir. Bunun yerine 15 Nisan 1925 tarihli kanunda belirtildiği üzere malların tespit edilen değerleri, Maliye Hazinesi tarafından ödenecekti.²³ Yine 28 Mayıs 1928 tarihli bir başka kanunla da nakledilen kaybolan veya giden kimselerin hazineye geçen taşınmaz malları ile ilgili olarak emanet hesaplarında bulunan, alınmamış paraları 1928 bütçesine irat kaydedilecekti. Bu hesaptan üç yüz bin lira ödenek ayrılan Maliye Bakanlığı’na, emval-i metruke masrafları ile teşkilatı için harcama yapma yetkisi verilmişti.²⁴ Kararla birlikte malların dağıtıldığı kişiler gerçek sahipler haline getirildikten sonra malların hesapları doğrudan gelir olarak hazinenin uhdesine geçirilmiştir.

1331 sayılı kanunun yedinci maddesine dair Hukuk Genel Kurulu ile Birinci Hukuk Dairesi kararları arasında 1936 yılına gelindiğinde içtihat uyumsuzluğu ortaya çıkmıştır. Konuya ilişkin 25 Kasım 1936 yılında genel kurul toplanmış ve 24 Mayıs 1928 tarih ve 1331 sayılı Temlik Kanunu’nun açıklaması yapılmıştır. Büyük Millet Meclisi’nin verdiği 2 Haziran 1929 tarihli ve 146 numaralı kararında 13 Eylül 1331 (26 Eylül 915) ve 15 Nisan 1339 (15 Nisan 1923) tarihli kanunlar temel alınarak, Danıştay tarafından aykırı bir hüküm verilmedikçe, el konulmuş veya konulacak olan taşınmaz malların eski sahiplerine aynen iadelerinin kanunen mümkün olmadığı belirtilmiştir. Fakat 15 Nisan 1341 (15 Nisan 1925) tarihli kanunla hak sahiplerine, malların 1331 (1915)

21 *Ermeni suikast komiteleri tarafından şehit edilen veya bu uğurda suveri muhtelifle ile duçarı gadrolan ricalin ailelerine verilecek emlak ve arazi hakkında Kanun*, Numara: 882, 31.05.1926; *Resmi Gazete*, Numara: 405, 27.06.1926.

22 Kanunun 6ncı maddesine göre; mübadeleye tâbi kişilerden metruk olanlar hariç olmak üzere, bütün emval-i metruklerin, bu Kanunun yürürlüğe girdiği tarihe kadar tefviz edilmiş veya edilmek üzere olanlardan başkası Maliye Hazinesine intikal edecekti. 7nci maddesi gereğince de; 13 Eylül 1331(1915) ile 15 Nisan 1339(1923) tarihli Kanunlara göre el konulmuş olan ve el konulacak olan taşınmaz mallar, gerek mübadillere tahsis ve tefviz edilmiş olsun gerek Hazine uhdesinde bulunsun hükmen belirlenen hak sahiplerine iade edilmez. Ancak kıymetleri Hazinece ödenir. Kardeş, a.g.e, s.10; *TBMM Zabıt Ceridesi*, İ:82, C:1, 24.05.1928; *Mübadil, gayri mübadil, muhacir ve saireye kanunlarına tefvikan tefviz veya adiyen tahsis olunan gayrimenkul emvalin tapuya raptına dair Kanun*, Numara: 1331, 28.05.1928; *T.C. Resmi Gazete*, Numara: 902, 30.05.1928.

23 *T.C. Resmi Gazete*, Numara: 902, 30.05.1928, s.524; Polatel, a.g.m., s. 140.

24 *TBMM Zabıt Ceridesi*, İ:82, C:1, 24.05.1928, s.353-357; Kardeş, a.g.e., s.10. *Emval-i Metruke Hesab-ı Carilerinin Bütçeye İrad Kaydına Dair Kanun*, Sayı: 1349, 28.05.1928.

yılı başında olan yazılı değerlerinin verilmesi konusunda 15 Nisan 1341 (1925) tarih ve 622 numaralı kanun hükümlerinin dikkate alınması kararlaştırılmıştır.²⁵

2. Ermeniler Tarafından Katledilen Devlet Adamlarının Ailelerine Yapılan Yardımlar

Ermeni komitelerinin özellikle tehcir kararında etkili olan devlet adamları ve yakınlarına yönelik terör faaliyetleri sonucu şehit edilenlerin ailelerinin mağduriyetlerinin giderilmesi bu dönemde üzerinde hassasiyetle durulan bir başka konu olmuştur. Şehit edilen devlet ileri gelenlerinin ailelerine ve evladına emlak ve arazi veya nakden tazminat verilmesi hakkında (1/799) numaralı bir kanun tasarısı ile Denizli Milletvekili Haydar Rüştü Bey ve 61 arkadaşı tarafından 2/511 numaralı bir kanun teklifi hazırlanmıştır. Bunlar, Layiha Encümeni tarafından müzakereye değer bulunarak 23 Aralık 1925 tarihinde kanun tasarısı haline dönüştürülmüştür.²⁶ Ardahan Milletvekili Tahsin Bey de teklifin acilen Meclis'te müzakere edilmesi için Meclis Başkanlığına bir takrir vermiştir.²⁷

Kanun teklifinin müzakereleri, 29 Mayıs 1926 tarihinde yapılmıştır. Teklifin ilk maddesinde Ermeni suikast komitelerinin şehit ettiği devlet ricalinin ve tehcir meselesi nedeniyle Nemrut Mustafa'nın başkanlık ettiği Divan-ı Harp²⁸ kararı ile idam edilenlerin isimleri verilerek, bunların her birinin ailesine değeri yirmi bin liraya kadar gayrimenkul, arazi veya nakdi yardımın yapılması öngörülmüştür. Yalnız Maliye Encümeni Muharriri Şakir Bey, verilen cetvelde ailelerin isimlerinde yanlışlıklar ve eksiklikler olduğunu belirterek sadece madde metninin kanunda kalmasını istemiş ve bu teklifi kabul edilmiştir.²⁹

25 1331 Numaralı Kanunun Yedinci Maddesi Hakkında İçtihadı Birleştirme Kararı, Numara: 36/18/30, 25.11.1936; Kardeş, a.g.e.,147-149.

26 B.C.A., 030.18.01.01/17.80.11., 23.12.1925; TBMM, İ: 27, C: 1, 19.12.1925; TBMM, İ:103, C:1, 19.05.1926, s.270.

27 TBMM, İ:103, C:1, 19.05.1926, s.276.

28 Ermeniler hakkında tehcir kararı veren İttihatçıların cezalandırılması için 16 Aralık 1918 tarihinde İstanbul'da olağanüstü bir askeri mahkeme olan "Divan-ı Harb-i Örfi" kurulmuştur. Mahkemeye üye olarak atanan Süleymaniyeli emekli Mirliya (Nemrut) Mustafa Paşa, Damat Ferit'in ilk sadrazamlığı döneminde de mahkemedeki statüsünü devam ettirmiştir. 26 Ağustos 1919 tarihinde üyelik görevine son verilerek Bursa Valiliği'ne atanan Mustafa Paşa, Damat Ferit'in ikinci sadrazamlığı döneminde 16 Nisan 1920 tarihinde mahkemenin başkanlığına getirilmiştir. Yargulamalarda, İttihatçılara karşı sert tutumu ile dikkat çekmiştir. Ferudun Ata, *Süleymaniyeli Nemrut Mustafa Paşa (Bir İşbirliğinin Portresi)*, 4.baskı, Ekim 2011, s.33.

29 TBMM, İ:109, C:2, 29.05.1926, s.601.

Ermeni Suikast Komiteleri Tarafından
Şehit Edilen Rical ve Efradı Ailesi³⁰

Şehit Edilen Rical	Ailesi Efradı
Talat Paşa	Zevcesi Hayriye Hanım ismi tespit edilemeyen hemşiresi Hamili
Cemal Paşa	Zevcesi Seniha Hanım kerimesi Kâmuran Hazım Hanım, mahdumu Ahmet Behçet Necdet Bey
Cemal Azmi Bey	Zevcesi Müzeyyen Hanım, mahdumu Yüzbaşı Kemal Ekme] Bey
Bâhaeddin Sakir Bey	Zevcesi Cenân Hanım, mahdumu Alp ve Celâsin Bey
Cemal Paşa'nın Yaveri Süreyya Bey	Validesi Hüsnüye. Hemşireleri Melahat ve Mütehhile Hatice] hanımlar, biraderleri Mustafa, Nurettin, Rüşhan beyler
Cemal Paşa'nın Yaveri Nusret Bey	Zevcesi Perihan Elmas Hanım, hemşiresi Nebiye Hanım, biraderi Doktor Nihat Bey
Sait Halim Paşa	Mahdumları Prens Halim ve Mısır'da bulunan Prens Ömer beyler

Kanun kabul edildikten sonra Ermeni terörü sonucunda katledilen ve listede adı yazılı olanların ailelerine yapılan temliklerle ilgili kararlar alınmıştır. 13 Şubat 1927 tarihli bir kararname ile Ermenilerin terk ettiği Vakıflar İdaresi'ne devredilmiş bulunan Şişli'de bir ev Bahaeddin Şakir Bey'in ailesine tahsis edilmiştir.³¹ 15 Haziran 1927 tarihli bir başka kararname Muş Mutasarrıfı Servet ile Trabzon Eski Valisi Cemal Azmi beylerin ailelerine verilecek malların tespit edilmesine ilişkindir.³² 30 Ağustos 1927 tarihli kararnamede de İstanbul Beyoğlu'ndaki Viçin Hokoçyan'dan kalma dükkân ve arsanın Ermenilerce şehit edilen Cemal Paşa'nın varislerine verilmesine karar verilmiştir. Yine aynı tarihli bir başka Kararnamede Cemal Paşa'nın Yaveri Nusret Bey'in varislerine İstanbul'da gayrimenkul verilmesi uygun görülmüştür.³³ Ermeni komitecileri tarafından şehit edilenlerden Ankara Valisi Dr. Reşit Bey'in ailesine 1927 yılında bir dükkânın ve 1930 yılında buna ek olarak bir evin temlikine dair karar alınmıştır.³⁴ Ayrıca 1930 yılına kadar firari Ermeni Aram Fındıkçıyan'dan kalma

30 Şakir Bey'in teklifi ile yanlışlıklar olduğu gerekçesiyle liste, kanun methinden çıkartılmıştır. TBMM, İ:109, C:2, 29.05.1926, s.601.

31 B.C.A., 030.18.01.01/23.07.18, 13.02.1927.

32 B.C.A., 030.18.01.01/25.38.10, 15.06.1927.

33 B.C.A., 030.18.01.01/25.49.8, 30.08.1927.

34 B.C.A., 030.18.01.01/25.41.7, 03.07.1927; B.C.A., 030.18.01.02/08.7.7, 12.02.1930.

ve vakıf idaresine ait apartmanın Talat Paşa'nın eşi Hayri'ye Hanım'a devri³⁵, Cemal Paşa'nın Yaveri Süreyya Bey'in varislerine Kadıköy'de vakıf malı olan bir apartmandan hisse³⁶ ve Nusret Bey'in ailesine beş bin liralık emlak verilmesine³⁷ dair kararname yayınlanmıştır. 5 Mart 1927 tarihinde de Ermeni komitacılar tarafından şehit edilen kişilerin ailelerine verilen taşınmaz mallardan 20 bin liranın üstünde değer taşıyanların birleştirilmek suretiyle üç aile tarafından alınabilmesine imkân tanıyan bir kararname yayınlanmıştır.³⁸

Ermeni komitacıların şehit ettiği fakat cetvelde adı bulunmayan kişilerin aileleri ise yardımlardan pay alamamışlardır. Bilecik Belediye Doktoru Cafer Oğlu Mehmet Ferid'in ailesinin durumu bu duruma örnek olarak verilebilir. Mehmed Ferid Bey'in ailesine arazi ve emlak verilmesine dair bir teklif yapılmış fakat bu teklife 8 Şubat 1928 tarihinde verilen cevapta, Mehmed Ferid Bey'in adının cetvelde bulunmaması nedeniyle ailesine yardım yapılamayacağı belirtilmiştir.³⁹

Tehcir Nedeniyle Kürt Müstafa'nın Başkanı Olduğu
Divan-ı Harp Kararı İle İdam Edilenler ve Aileleri⁴⁰

Adı	Ailesi Efradı
Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey	Refikası Hayriye Hanım, mahdumları Nasubi, Ekrem, Mazlum, Tarık Beyler, Hemşireleri Faike ve İrfan Hanımlar, 'biraderi Zonguldak'ta muküm mütekait Cevdet Bey
Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey	Pederi Kereste Gümrüğü Müdürü Arif Bey, validesi Nafia Hanım, kerimeleri Mazhar ve Müşerref Hanımlar, mahdumu Adnan Bey
Muhakeme sürerken firar ve intihar eden Doktor Reşit	Refikası Mazlume Hanım, mahdumları Şinasi, Cezmâ, Cehdi Beyler, kerimeleri Fikret, İsmet, Nimet Hanımlar.

Ermeni komiteleri tarafından şehit edilen devlet adamları dışında, Nemrut Mustafa'nın başkanlık ettiği Divan-ı Harp'te tehcir nedeniyle suçlu görülüp idam edilenler veya muhakemelerin adaletsizliğine dayanamayıp

35 B.C.A., 030.18.01.01/26.67.13, 07.12.1927.

36 B.C.A., 030.18.01.01/29.34.6, 28.05.1928.

37 B.C.A., 030.18.01.02/08.07.07, 12.02.1930.

38 B.C.A., 030.18.01.01/23.14.8, 05.03.1927.

39 B.C.A., 030.18.01.01/26.62.6, 13.11.1927; B.C.A., 030.18.01.01/27.79.15, 08.02.1928.

40 Şakir Bey'in teklifi ile yanlışlıklar olduğu gerekçesiyle liste Kanun methinden çıkartılmıştır. TBMM, İ:109, C:2, 29.05.1926, s.601.

intihar edenler vardır. Bu kişilerin ailelerine de yardımlar yapılmıştır. Urfa Eski Mutasarrıfı Nusret Bey'in varislerine emval-i metrukeden İstanbul Beyoğlu'nda bir handan hisse,⁴¹ eski Diyarbakır Valisi Dr. Reşit Bey'in ailesine bir dükkân ile ev verilmesi ve Ermenilerce terk edilip Vakıflar İdaresi'ne ait bulunan bir apartman ile bir evin Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in varislerine bırakılması⁴² bu kapsamda verilebilecek örneklerdir.

Kanunun yürürlüğe girmesinden sonra yardım kapsamında olmayan Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in annesine ayrı bir yer açmak gerekir. Kemal Bey'in eşi Hatice, kızları Müzehher ve Müşerref hanımlarla oğlu Adnan'a İstanbul'dan değeri 20 bin liranın üzerinde emlak verilmişti. Oysa o dönemde eşi sağ olan ve oğlu Kemal Bey'in vesayetinde bulunmayan annesi Nafia Hanım, yardımlardan pay alamamıştı. Fakat ilerleyen yıllarda eşini kaybetmesi ile eşinden kalan borçların yükü altında maddi sıkıntılar baş göstermişti. 1936 yılına gelindiğinde Nafia Hanım, çareyi 20 Şubat 1936 tarihli dilekçesi ile Atatürk'e müracaat etmekte bulmuştu. Dilekçesinde eşinden kalan 28 liralık dul aylığı ile borç ödemek zorunda olduğunu, başvurduğu yerlerden de herhangi bir sonuç alamadığını ve rahat yaşamak için değil borçlarını ödeyebilmek için bu yolu tercih ettiğini belirtmişti. Fakat Dâhiliye, Maliye vekâletleri arasında yapılan yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla Nafia Hanım'ın başvurusu Kemal Bey'in eşi ve çocuklarına yapılan yardım kapsamına alınması yönünde yanlış bir algılama olmuştu. Sonuç olarak da Başvekâlet, Maliye Vekâleti'nin görüşünü aldıktan sonra Nafia Hanım'a, ilgili dönemde ihtiyaç halinde bulunmadığından sonradan yardım yapılmasının uygun olmadığına dair bir cevap yazmıştı. Buradan anlaşılacağı üzere Kemal Bey, bazı iddiaların aksine tehcir sırasında şahsi hiçbir menfaat elde etmemiştir. Babası borçlu ölmüş, bu borçları ödemek zorunda kalan annesi de muhtaç durumuna düşmüştür.⁴³

3. Atatürk Döneminde Ermeni Cemaati İle İlişkiler

Cumhuriyet Döneminde ziyaretlerden, telgraflardan ve yayınlanan bildirilerden hükümet ve Ermeni Cemaati arasındaki ilişkilerle ilgili bilgi edinmek mümkündür. 1925 yılına ait bir belgede, 22 Temmuz 1925 tarihli Ermenice Jamanak gazetesinde Türk-Ermeni Teali Cemiyeti adına üç Türk ve üç Ermeni'den oluşan bir heyetin Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret etmek için müracaatta buldukları bilgisi verilmektedir.⁴⁴ Bu dönemde Ermeni Cemaatinden sıkça gelen tebrik telgraflarına rastlanmaktadır. Eski Türk Ermeni Reisi Cismanisi Artin Müsdcıyan'ın, Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği ve

41 B.C.A., 030.18.01.01/27.70.3, 25.12.1927.

42 B.C.A., 030.18.01.01/23.7.12, 02.02.1927.

43 Erdal Açıkse, "Atatürk'e Duyulan Güven ve Saygının Güzel Bir Örneği (Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in Annesi Nafia Hanım'ın Atatürk'e Dilekçesi)", *Atatürk Yolu*, Mayıs-Kasım 2000, s.208-210.

44 B.C.A., 030.10/108.709.26, 26.07.1925.

içeriğinde kurmuş olduğu Cumhuriyetin devamı ve başarıları temennilerinin bulunduğu 19 Haziran 1926 tarihli telgraf bu örneklerden birisidir.⁴⁵ Yine 1926 yılına ait bir başka telgraf, Diyarbakır'da görevli Ermeni Papaz Aşur tarafından Cumhuriyetin ilanının üçüncü yılı münasebetiyle tebrik amaçlı Başvekil İsmet Paşa'ya gönderilmiştir.⁴⁶

Bu dönemde Türk-Sovyet ilişkilerinin de bir sonucu olarak Türkiye'nin Erivan Konsoloslugu'nda Cumhuriyet Bayramı münasebetiyle törenler düzenlenmekte ve Sovyet Sosyalist Ermenistan basınında konuya ilişkin yazılara rastlanmaktaydı. Bu yazılar, Türkiye ile Sovyet Sosyalist Ermenistan arasındaki ilişkileri de göstermesi bakımından önemlidir. 1932 yılında Cumhuriyet Bayramına ilişkin Ermenistan matbuatında çıkan yazılar, Ermenistan Konsoloslugu tarafından Türk Hariciyesine bildirilmiştir. 29 Ekim 1932 tarihli Ermeni gazetelerinde "*Türkiye Cumhuriyeti Devir Senesi*", "*Türkiye Cumhuriyeti'nin Yükselişi*" başlıkları ile başmakaleler ve "*Dost Türkiye Cumhuriyeti'nin Milli Bayramı*", "*T.C. Devir Senesi, Türkiye'de Sovyet Mütahassislere*" başlıklı makaleler ile "*Türkiye Konsoloshanesinde Resmî Kabul*" başlıklı bir kronik yer almıştır.⁴⁷

Horurtayın Hayastan gazetesinin⁴⁸ 29 Ekim 1932 tarihli yayınında "*Türkiye'de Sovyet Mütahassislere*" başlıklı bir yazı kaleme alınmıştır. Ağırlıklı olarak Türkiye'nin ekonomik durumunun irdelendiği yazıda, Osmanlı'dan Kemal Türkiye'sine özellikle iktisadi anlamda ağır bir miras düştüğü belirtilmiştir.⁴⁹ Aynı Gazete'nin 30 Ekim 1932 tarihli yayınında "*Türkiye Cumhuriyeti'nin Onuncu Devir Sene-i Münasebeti İle*" başlığı altında bir makaleye yer verilmiştir. Makalede 29 Ekim'in aynı zamanda Türkiye ve Sovyetler arasındaki dostluğun da mühim bir menziline teşkil ettiğine vurgu yapılmıştır. Yazının devamında Sovyet Hükümeti'nin, Türk İstiklal Savaşı'nda Türkiye'ye yaptığı yardımlara değinilerek, 1932 yılına gelindiğinde Ermenistan ile Türkiye arasındaki ilişkilerin zengin bir dostluk temeli üzerine oturtulduğu belirtilmiştir. Horurtayın Hayastan gazetesinin 29 Ekim 1932 tarihli nüshasında "*Cumhuriyet Türkiye'sinin Yükselişi*" başlığı ile yayınlanan makalede Türk İstiklal Savaşı'nda kazanılan zafer, Cumhuriyetin ilanı ve sonrasında yapılan modernleştirme faaliyetleri ve inkılaplardan övgüyle söz edilmiştir. Özellikle İsmet Paşa Hükümeti'nin demiryolları siyaseti takdir edilmiştir.⁵⁰ Yine Ermenistan'da yayınlanan Kızıl Şafak gazetesinin 30 Ekim 1932 tarihli yayınında "*Dost Türkiye Cumhuriyeti'nin Milli Bayramı*" başlığı ile bir makale kaleme alınmıştır. "*On yıl önce varlığı ve milli teşkilatı için kanlı ve şerefli bir mücadele veren Türkiye'nin inkılâbının tarihe bir ışıklı bir sayfa açtı*" cümleleri ile başlayan makalede, Türkiye'nin emperyalizme

45 B.C.A., 030.10.0.0/108.710.2, 19.06.1926.

46 B.C.A., 030.10.0.0/108.711.4, 28.10.1926.

47 B.C.A., 030.010 /250.689.31, 29.10.1932.

48 Ermenistan Komünist Fırkası Merkezi Komitesi ile Ermenistan Sosyalist Şura Cumhuriyeti Merkezi İcraiye Komitesi Organi.

49 B.C.A., 030.010 /250.689.31, 29.10.1932.

50 B.C.A., 030.010 /250.689.31, 29.10.1932.

karşı verdiği mücadele takdir edilmiştir. Cumhuriyetle birlikte yeni bir dil ve edebiyata kavuşan Türkiye'nin, Sovyet Sosyalist Ermenistan Cumhuriyeti'nin dostu olduğu belirtilerek iktisadi manada İstiklal Savaşı'nı sürdürdüğüne dikkat çekilmiştir.⁵¹

Türkiye'de de Ermenice gazeteler yayınlanmakta idi. Bunlardan birisi İstanbul'da çıkan "Aztarar" adlı gazetedir. Gazete'nin 10 Ekim 1933 tarihli yayınında patrik tarafından kaleme alınıp, Cumhuriyet bayramlarında Ermeni kiliselerinde okunan duanın metni yayınlanmış ve bu metnin Türkçe tercümesi dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Kaya tarafından Başbakanlığa bir yazı ile iletilmiştir. Duanın tercümesinde Cumhuriyet idaresine dair şu övgü dolu sözler yer almaktadır:

*"...Rabbimiz Teâlâ Hazretleri, Türkiye Cumhuriyetimizin onuncu sene-i devriyesi olan bugünün hürmetine sevgili vatanımızı mamur ve mesut eyle. Müceddet hükümetimizi emniyet ve saadet içinde ilânihaye berdevam kıl. Muzaffer Reis-i Cumhuriyetimize sıhhat ve selametler ihsan eyle! Siyasi askeri vükela ve büyüklerimize il u fazlu kuvvet ve kudret lütfeyle ki kuvvetli elleri ve yüksek kolları ile sevgili vatanımızı imar ve feyiziyab eylesinler. Ali kültür ve medeni teşebbüslerinde muvaffak eyle yarabbi..."*⁵²

Cumhuriyetin 15. yıldönümü münasebetiyle Türkiye Ermenileri tarafından hazırlıklar yapılmış bu meyanda Ermenice "Armağan" adlı bir kitap hazırlanmıştır. Kitabın tercümesi dönemin Başbakanı Celal Bayar'a T. Aşad ve M. Koç imzalı bir yazı ile takdim edilmiştir. Burada 15 yıl içinde Cumhuriyet idaresinin her alandaki yükselişine Türk Ermenilerinin nail olduğu feyizleri, dünyanın her tarafına yayılmış olan Ermeni ırkdaşlarına göstermek ve anlatmak amacıyla kitabın kaleme alındığı belirtilmiştir. Yazıda kitabın içeriğine dair bilgiler de verilmektedir. İlk kısımda, I. Dünya Savaşı ile Cumhuriyet'in ilanına kadar olan süreçte gerçekleşen tarihsel olayların özeti yapılmıştır. Cumhuriyet rejiminin Türk milletinin manevi ve maddi ıstıraplarının ürünü olduğu belirtilerek dört yıllık umumi harpte evlatlarını kaybetmesine rağmen Türklerin, esir olmaması övgü dolu cümlelerle ifade edilmiştir. Çanakkale'de yirminci asrın seyrini değiştiren adam olarak nitelendirilen Mustafa Kemal Paşa'ya yönelik yüceltici ifadelerin dikkat çektiği metinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin 15 yıl içinde geçirdiği aşamalar ve inkılaplarla ilgili bilgiler mevcuttur.

Kitabın 15-24. sayfaları arasında Cumhuriyet'in ilanından itibaren devlet mekanizmasında çalışan Türkiye Ermenilerine de yer verilmiştir. İdeal bir rejim olan Cumhuriyetin, ırk ve din farkı gözetmeksizin tüm vatandaşlarına eşit haklar verdiği ve bu durumdan istifade eden Ermenilerin ilim ve irfan müesseseleri veya doğrudan devletin mekanizmasında önemli mevkiiler işgal ederek takdire mazhar oldukları belirtilmiştir. Bu ifade, Afyon Saylavı Berç Türker'den başlayarak Dil Encümeni'nde daimi üye olan Agop Dilaçar,

51 B.C.A., 030.010 /250.689.31, 29.10.1932.

52 B.C.A., 030.010/108.716.16, 20.11.1933.

Ziraat Vekâleti Teknik Müsteşarı Onnik İhsan Okan gibi bazı örneklerle de desteklenmiştir. Ayrıca devlet mekanizmasının önemli görevlerinde 34 Türk-Ermeni vatandaşının bulunduğu ve Ermeni vatandaşların Türk Hava Kurumu ile Kızılay Cemiyeti'ne yardım yaptıkları belirtilmiştir.

Kitabın 26-36. sayfaları arasında eğitim alanında Ermenilerin durumu irdelenmiştir. Ermeni okulların, yeni rejim altında gelişmelerinden söz edilerek, üniversite mezunu Türk-Ermeni vatandaşlarının isimleri liste olarak verilmiştir. Kitapta sosyal ve sağlık alanında faaliyet gösteren Ermeni kuruluşları hakkında bilgiler de mevcuttur. Özellikle Yedikule Ermeni Hastanesi ile Beyoğlu Ermeni Dispanseri ve Şişli ile Üsküdar'daki Ermeni İtan hanelerinden⁵³ ve hükümetin bu kurumlara verdiği desteklerden bahsedilmiştir. Özet olarak Anadolu Ermenilerinin durumuna da değinilen kitapta, güzel sanatlar alanında Ermenilerin önemli bir yer edindikleri belirtilmiştir. İstanbul'da 100 kadar Ermeni doktor, dişçi, fabrikatör, avukat gibi çeşitli meslek erbabları ile Ermenilerin basın yayın faaliyetleri hakkında bilgiler verilmiştir.⁵⁴

Kitapta Hatay davası ve Hatay Ermenileri hakkında da bilgi verilmiş ve Hatay Meclisi'nin toplanması sebebiyle Mebus İsa Kasancıyan'ın yaptığı konuşma metni eserde yer almıştır. Hatay davasına ait kısımda yer alan Atatürk ve Türk-Ermeni ilişkilerine dair bazı ifadeler dikkat çekicidir:

*"Hatay'ın istiklali için cereyan eden mücadele günlerinde, aynı gafletin tekrarlanmasına ramak kalmıştı. Türkün ve Ermeni'nin arasında itimatsızlık... yaratmak için tekrar yabancılar tarafından oyunlar oynanmakta idi. Fakat bu defa Hataylı Türk gibi Hataylı Ermeni de hamisiz ve öndersiz değildi. Atatürk vardı. Türkün ve Ermeni'nin Atatürk'ü. Milletın Atası. Mağdurun zayıfın ve mahrumların hakiki babası. Yeni bir sergüzeşte gidecek olan on binlerce Hataylı Ermeni'nin yegâne kurtarıcısı Atatürk..."*⁵⁵

Bu dönemde Ermeni kiliselerinde din adamları tarafından Atatürk'le ilgili övgü ve duygu dolu sözlere sıkça rastlanmaktadır. 10 Nisan 1938 tarihinde Kayseri Ermeni Kilisesi'nde Papaz Haykaz tarafından yapılan ayinde dile getirilen ifadeler bu duruma verilebilecek en güzel örneklerdendir. Ayın, hükümetin de ilgisini çekmiş ve içeriğine dair bilgi, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya tarafından Başbakanlığa 6 Mayıs 1938 tarihli bir yazı ile bildirilmiştir. Papaz Haykaz, 300 kişilik bir cemaatin bulunduğu ayinde Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkışı ile güneşin doğduğu yerde bir yıldızın doğduğunu söyleyerek sözlerini şöyle sürdürmüştür:

...Bu yıldız kimdir biliyor musunuz? Doğan bu yıldız, yabancı eller eline düşen vatanımızı kurtarıp milletini hürriyet ve refaha kavuşturan Atatürk'tür. Atatürk, yurdun içine sokulan düşmanlarını yine o yurt içinde başına topladığı memleket

53 Belgede geçen "itan haneleri", muhtemelen "Ermeni yurtları" anlamında kullanılmıştır.

54 B.C.A., 030.010/85.558.7, 31.10.1938.

55 B.C.A., 030.010/85.558.7, 31.10.1938.

yavruları ile düşmanı hürpaladıktan sonra en nihayet İzmir önünde denize döktü...".

Papaz Haykaz, Atatürk'ün büyük zaferden sonra halk hükümetlerine mükemmel bir örnek olarak Türkiye Cumhuriyeti'ni kurulduğunu söylemiştir. Papaz Haykaz'ın sözlerinde Osmanlı Devleti'ne dair eleştiriler de mevcuttur. Osmanlı imparatorlarının kendi zevklerine düşkünlüklerinden, bu sebeple de millete ve memlekete büyük zararlar verdiklerinden bahsedildikten sonra Atatürk'ün sağlığı ve Cumhuriyetin bekası için dualar edilerek ayın sonlandırılmıştır.⁵⁶

Türkiye'de birçok alanda faaliyet gösteren Ermeniler özellikle yayıncılıkta önde gelmekteydiler. 1932 yılında Ceride-i Havadis ve Saadet gazetelerinin Genel Müdürü Ahmet Ferit Bey tarafından hazırlanan ve İçişleri Bakanlığına sunulan kapsamlı bir raporda bu durum açıkça görülmektedir. 1930'lu yıllarda İstanbul'daki özel matbaaların % 85'i Ermenilerin ellerinde olduğunun belirtildiği raporda, bu matbaalara yönelik şikayet unsurları mevcuttu. Buna göre harf inkılâbına rağmen Ermenilerin sahip olduğu matbaalarda eski harflerle kitap basıldığına dair duyular vardı. İstanbul'da özellikle Vezirhan, Çakmakçılar, Büyük Yeni Han, Mahmutpaşa Kürkçü Han gibi yerlerde birçok Ermeni matbaası bulunmasına rağmen bunların ekserisi, gerekli donanımlardan yoksundu. Büyük matbaalarda ise harf inkılâbından sonra çıkartılan kanunlar eski harflerle basılmıştı. Bu matbaalar yeterince teftiş edilmiyordu. Tabedilen kitap veya herhangi bir yayının ikişer nüshasının Müddeiumumilik ve Matbuat Müdürlüğüne verilmesi gerektiği halde bunun düzenli yapıp yapılmadığı denetlenmiyordu. İcra ve İflas Kanunu'nu da Cezri, Kurtuluş, İktisat, Cemal Azmi gibi matbaalarda yine eski harflerle basılıp satılığa çıkartılmıştı. İhbar üzerine de bu matbaalar hakkında soruşturma başlatılmıştı.⁵⁷

Türlere ait matbaaların da Ermeniler tarafından idare edildiği Ahmet Ferit Bey'in raporunda belirtilmektedir. Örnek olarak da Nuruosmaniye'deki eski Tanin matbaası sahibi olarak Abidin Bey'in adının gözükmemesine rağmen, Abidin Bey'in borcundan dolayı matbaanın idaresinin Hayuk ve Tekfur Efendiler tarafından yürütülmesi verilmiştir. 1931 yılında bu matbaada eski harflerle Arapça ve Farsça olarak Taşnaksütyun Komitesi namına bir kitap basıldığı belirtilmiştir. Raporda, bu faaliyetin başında olarak gösterilen Hayik Efendi hakkında da bilgi mevcuttur. Mütareke zamanında Türkiye aleyhinde faaliyette bulunan Hayik Efendi'nin, "alçak Türkler" diye bağırdığı ve "Türklerin kanını ben içeceğim" şeklinde sözler söylediği ve babasının mutasarrıf olduğu Yeni Postane arkasındaki Aşır Efendi sokağındaki hanları, inzibat dairesi iken Fransızlara müracaat ederek inzibat zabiti Cemal Bey'e 24 saat içinde binanın tahliyesini tehdit ve icbar ile tahliye ettirdiği iddia edilmişti. Hayik ve babası Haçık Kiçokya'nın sürekli komitelerle temasta buldukları da raporda yer

56 B.C.A., 030.010/85.558.7, 31.10.1938.

57 Rapora göre, matbaaların geriye kalan %15'lik kısımdan %10'u Türk, %5'i ise Rumlara aitti. B.C.A., 030.010/144.31.5, 20.07.1932.

alan diğer iddialardı.⁵⁸

Bir başka rapor 1930 yılına aittir ve Ermeni Katolik papazlarının Türkiye'yi Milletler Cemiyeti'ne şikâyetleri üzerine teşkil edilen heyet tarafından hazırlanmıştır. Şikâyeti değerlendirmek için Milletler Cemiyeti, üç kişiden oluşan bir heyet kurmuştur. Komitenin Türk Hükümeti'nden bazı noktalarda izahatlar istemesi sonucu Türkiye, gerekli malumatları vermiş ve 12 Mayıs 1930 tarihinde yapılan toplantı sonrası tahkikata son verilmiştir. Komitenin Fransızca kaleme alınan rapor ve kararında, papazların müracaat mevzuu teşkil eden meselenin Meclis-i Akvam ruznamesine kayıt edilmesine gerek olmadığı belirtilerek şikâyet reddedilmiştir.⁵⁹

Hükümetin, patrikhane ve hahamhanelerin vazife ve durumlarını tayin etmek amacıyla bazı tedbirler alacağı yönünde 1933 yılında bazı haberler duyulmuştur. Duruma Ermeni Patrikhanesi tarafından tepki gösterildiği ve bir nizamname hazırlandığı yönünde iddialar ortaya atılmış, bunun üzerine hükümet tarafından tahkikat yaptırılmıştır. Yapılan araştırma sonucunda Ermeni Patrikhanesi'nde herhangi bir nizamname yapılmadığı anlaşılacak, sonuç İçişleri Bakanı Şükrü Kaya tarafından Başbakanlığa bildirilmiştir.⁶⁰

Osmanlı Döneminde Ermeni Cemaati'ne ait bazı belgeler, ilgili Ermeni kurumlar tarafından hükümetten talep edilmiştir. Başvekâlet Müsteşarlığı tarafından Hazine-i Evsâp Muhasipliğine yazılan 12 Nisan 1934 tarihli bir belgede, İstanbul Samatya Caddesi'nde Ermeni Katolik milletine ait yeni bir kilise yapılması hakkında 1272 tarihine ait bir ferman bulunduğu belirtilerek eğer bu fermanın kaydı var ise bir suretinin mezkûr Kilise yönetimine verilerek, metnin bildirilmesi istenmiştir.⁶¹ Bir başka ferman suretinin istendiği belge 1935 yılına aittir. Başvekâlet Müsteşarlığı tarafından İstanbul Valiliği'ne yazılan 23 Ağustos 1935 tarihli bir belgede Yedikule Türk-Ermeni Hastanesi'ne ait Rebiyülevvel 1249 tarihli (Temmuz-Ağustos 1833) fermanın, Sıhhat Müdürlüğü'ne gönderilmesi istenmiştir. Müsteşarlık, Hastane'nin İaşe Müdürlüğü tarafından işletilmesi üzerine bahsi geçen fermanın, Hazine-i Evraktan çıkartıldığı için Hastane'nin İdare Müdürlüğü'ne verilmesini uygun görmüştür.⁶² Talepler ve bunların uygun görülmesi halinde Ermenilere ait kurumların genişletilmesi de mümkün olmuştur. Bu bağlamda 1936 yılında gelen talep üzerine Pangaltı Ermeni Lisesi'ne iki oda eklenmesine izin verilmiştir.⁶³

58 Rapora göre, matbaaların geriye kalan %15'lik kısımdan %10'u Türk, %5'i ise Rumlara aitti. B.C.A., 030.010/144.31.5, 20.07.1932.

59 B.C.A., 030.010/222.497.14, 29.06.1930.

60 B.C.A., 030.010/109.721.21, 06.05.1938.

61 B.C.A., 030.10/18.105.9, 12.04.1934.

62 B.C.A., 030.10/18.105.18, 23.08.1935.

63 B.C.A., 030.18.1.2/63.22.17, 23.03.1936.

Sonuç

Osmanlı devrinden arda kalan Emval-i Metruke ve Ermenilerle ilgili sorunlar Türkiye Cumhuriyeti'ne intikal etmiştir. Türkiye, gelen göçmenler ve çeşitli ihtiyaçlar için bu malları kullanmıştır. Fakat geri gelen hak sahiplerinin talepleri üzerine hükümet, çıkarttığı kararname ve kanunlar ile mağduriyetleri mümkün olduğunca gidermeye çalışmıştır. Yine de emval-i metrukelerle ilgili alınan kararların bir takım hak mağduriyetlerine yol açtığı ileri sürülerek bu kararlar tartışılmıştır. Emval-i metruke kararlar ve kanunlarının anayasaya aykırılığına dair iddialar özellikle 27 Mayıs 1960 darbesinden sonraki süreçte ileri sürülmüştür. Türkiye'de bu tür iddiaların ilk defa yargıya intikali ise Danıştay 8. Dairesi'nde görülen bir davada gündeme gelmiştir. Danıştay bu görüşe katılarak konuyu Anayasa Mahkemesi'ne havale etmiştir. Konuyu görüşen Anayasa Mahkemesi, bu kanunların anayasaya aykırı olmadığına dair kararını 22 Nisan 1963 tarihli ve E.1963/41, K.1963/94 sayılı karar ile vermiştir. Kararda Ortodoks dininden olan Rum tebaası dışında kalan Türk tebaası hakkında 6 Ağustos 1340 tarihinde yürürlüğe konulan Lozan Antlaşması'nda özel hükümler bulunduğundan, o tarihten sonra ihtiyar edecekleri hareketleri ve fiili durumları ne olursa olsun bu kanunların uygulanmasına imkân olmadığı belirtilmiştir.⁶⁴

Atatürk Döneminde Sovyetler Birliği ile Türkiye ilişkilerine paralel olarak, Sovyet Ermenistan'ı ile olumlu münasebetler kurulmuştur. Cumhuriyet bayramlarının yıldönümlerinde Ermenistan basınında yayınlanan makaleler bunun en bariz örneğidir. Türkiye'de ise gerek Ermeni cemaatinin yayınladığı bildirimlerde gerekse sağlık, ekonomi gibi birçok alanda Türkiye Cumhuriyeti'nin vatandaşları olarak ülkesine hizmet eden Ermenilerin samimi duygularla yaptıkları açıklamalarda, Cumhuriyet rejimine ve Atatürk'e olan bağlılık sıklıkla dile getirilmiştir. Ayrıca bu dönemde Sovyet Ermenistan'ı ile kurulan olumlu yöndeki ilişkilerin de ülke içerisindeki Ermenilerle devlet arasındaki bağların güçlenmesine etki ettiği söylenebilir. Fakat 1945 yılından itibaren iyice gerginleşen Türk-Sovyet ilişkilerine paralel olarak Türkiye ile Sovyet Ermenistan'ı arasındaki ilişkiler de doğal olarak bozulmuştur. Dolayısıyla Soğuk Savaş döneminde uluslararası konjonktürün bir sonucu olarak Türkiye'nin tarafını belirlemesi ve sonrasında yaşanan siyasi gelişmeler Türkiye ile Ermenistan arasındaki bağların günümüze kadar tesis edilmeyecek şekilde kopmasına sebep olmuştur.

64 Karara, Başkan Sünuhi Arsan ve üyelerden Rifat Göksu, İsmail Hakkı Ülkmen, Şemsettin Akçoğlu, İbrahim Senil ve Lutfi Ömerbaş muhalefet etmiş fakat oy çokluğu ile kabul edilmiştir. *T.C. Resmi Gazete*, Sayı: 11468, 31.07.1963, s.1-2; Kardeş, a.g.e., s.11.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

I.a. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (B.C.A.)

- B.C.A., 30.18.1.1/9.27.19, 29.05.1924.
B.C.A., 30.18.1.1/20.49.14, 01.08.1926.
B.C.A., 030.10/140.1.14, 17.01.1924.
B.C.A., 030.10/140.2.2., 29.12.1925.
B.C.A., 030.18.01.01/12.74.10., 05.02.1925.
B.C.A., 030.18.01.01/17.80.11., 23.12.1925
B.C.A., 030.18.01.01/23.07.18, 13.02.1927.
B.C.A., 030.18.01.01/25.38.10, 15.06.1927.
B.C.A., 030.18.01.01/25.49.8, 30.08.1927.
B.C.A., 030.18.01.01/25.41.7, 03.07.1927
B.C.A., 030.18.01.02/08.7.7, 12.02.1930.
B.C.A., 030.18.01.01/26.67.13, 07.12.1927.
B.C.A., 030.18.01.01/29.34.6, 28.05.1928.
B.C.A., 030.18.01.01/23.14.8, 05.03.1927.
B.C.A., 030.18.01.01/27.79.15, 08.02.1928.
B.C.A., 030.18.01.01/27.70.3, 25.12.1927.
B.C.A., 030.18.01.01/23.7.12, 02.02.1927.
B.C.A., 030.10/108.709.26, 26.07.1925.
B.C.A., 030.10.0.0/108.710.2, 19.06.1926.
B.C.A., 030.10.0.0/108.711.4, 28.10.1926.
B.C.A., 030.010 /250.689.31, 29.10.1932.
B.C.A., 030.010/108.716.16, 20.11.1933.
B.C.A., 030.010/85.558.7, 31.10.1938.
B.C.A., 030.010/144.31.5, 20.07.1932.

B.C.A., 030.010/222.497.14, 29.06.1930.

B.C.A., 030.010/109.721.21, 06.05.1938.

B.C.A., 030.10/18.105.9, 12.04.1934.

B.C.A., 030.10/18.105.18, 23.08.1935.

B.C.A., 030.18.1.2/63.22.17, 23.03.1936.

I.b. TBMM Arşivi

Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyyûn ve Matlûbat-ı Metrukesi Hakkında 17 Zilkade 1333 ve 13 Eylül 1331 Tarihli Kanunu-u Muvakkatin Bazı Mevaddı İle 20 Nisan 1338 Tarihli Emval-i Metrûke Kanununu Muaddil Kanun, Sayı: 333, 15 Nisan 1339.

Emval-i Metruke Hesab-ı Carilerinin Bütçeye İrad Kaydına Dair Kanun, Sayı: 1349, 28.05.1928.

Kararname, Karar No: 5451, 17.07.1927

Kararname, Numara: 5764, 24.10.1927

Kanun, Numara: 882, 31.05.1926

Memalik-i Müstahlâsadan Firar ve Gaybubet Eden Ahalinin Emval-i Menkule ve Gayrimenkullerinin İdaresi Hakkında Kanun, Numara: 224, 20 Nisan 1334.

1331 Numaralı Kanunun Yedinci Maddesi Hakkında İçtihadı Birleştirme Kararı, Numara: 36/18/30, 25.11.1936.

TBMM Zabıt Ceridesi, C:22, İ:59, 07.03.1926.

TBMM Zabıt Ceridesi, İ:82, C:1, 24.05.1928

TBMM, İ: 27, C: 1, 19.12.1925; TBMM, İ:103, C:1, 19.05.1926, s.270.

TBMM, İ:103, C:1, 19.05.1926, s.276.

TBMM, İ:109, C:2, 29.05.1926, s.601.

Talimatname, Karar No: 3753, 13.06.1926

II. Süreli Yayınlar

Resmi Gazete, Numara: 405, 27.06.1926.

Resmi Gazete, Numara: 902, 30.05.1928.

Resmi Gazete, Numara: 96, 23.04.1341.

Resmi Gazete, Sayı: 11468, 31.07.1963

Takvim-i Vakayi

III. Tetkik ve Telif Eserler

AÇIKSES, Erdal, "Atatürk'e Duyulan Güven ve Saygının Güzel Bir Örneği (Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in Annesi Nafia Hanım'ın Atatürk'e Dilekçesi)", *Atatürk Yolu*, Mayıs-Kasım 2000, s.208-210.

ATA, Ferudun, *Süleymaniyeli Nemrut Mustafa Paşa (Bir İşbirliğinin Portresi)*, 4.baskı, Palet Yayınları, Ekim 2011.

BİLGİN, Mustafa Sıtkı, "Türk ve İngiliz Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenilere Karşı Takip Ettiği Siyaset (1914-1918)", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 10, Yaz 2013.

EROĞLU, Tayfun, *Tehcirden Milli Mücadele'ye Ermeni Malları (1915-1922)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2008.

GÜNER, Hasan, "Ermenilerin Geride Bıraktıkları Mallar Hakkında Yapılan İlk Düzenlemeler ve Emval-i Metruke Komisyonları", *Yeni Türkiye*, 60/2014.

KARDEŞ, Selahaddin, *Tehçir ve Emval-i Metruke Mevzuatı*, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara 2008.

ONARAN, Nevzat, *Cumhuriyette Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1920-1930)*, E-Kitap.

POLATEL, Mehmet, "İttihat ve Terakki'den Kemalist Döneme Ermeni Malları", *Toplum ve Kuram*, Sayı: 3, Bahar-Yaz 2010.